
Shrikshetrasudhanidhi Jagannathatattvam- Darshanika
Samalochanatmaka Shodhaprarupyam

श्रीक्षेत्रसुधानिधि जगन्नाथतत्त्वम्-
दार्शनिकसमालोचनात्मकशोधप्रारूप्यम्

Document Information



Text title : Jagannathatattvam Shodhaprarupyam

File name : jagannAthatattvamshodhprArUpyam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : shrIkShetrasudhAnidhau pratipAditaM jagannAthatattvamekaM

dArshanikasamAlochanAtmakashodhprArUpyam

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 19, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 19, 2026

sanskritdocuments.org



श्रीक्षेत्रसुधानिधि जगन्नाथतत्त्वम्- दार्शनिकसमालोचनात्मकशोधप्रारूप्यम्



१. प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतिः नाम केवलं प्राचीनसभ्यतायाः परिचायकः न, अपितु सा विश्वमानवजीवनस्य आध्यात्मिकचेतनायाः मूलाधारः वर्तते । अस्याः संस्कृतेः मूलं वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, इतिहासाः, आगमाः, तन्त्रग्रन्थाश्च सन्ति । एतेषु समस्तेषु ग्रन्थेषु प्रतिपादितं परमं तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वमेव, यदेव विविधनामरूपोपाधिभिः लोकानुग्रहार्थं अवतीर्य मानवसमाजस्य धर्मसंस्थापनाय कार्यं करोति । तदेव परब्रह्म श्रीजगन्नाथस्वरूपेण नीलाचले विराजमानं सर्वधर्मसमन्वयस्य, सर्वदर्शनसमन्वयस्य, सर्वलोककल्याणस्य च अद्वितीयं प्रतीकमिति भारतीयदार्शनिकपरम्परायां प्रसिद्धम् ।

श्रीजगन्नाथः न केवलं वैष्णवसम्प्रदायस्य आराध्यदेवता, अपि तु शैव-शाक्त-वैष्णव-सौर-गाणपत्य-तान्त्रिक-बौद्ध-जैनादीनामपि समन्वितचिन्तनस्य केन्द्रभूतः । अयं समन्वयभावः भारतीयसंस्कृतेः वैशिष्ट्यम् । अतः श्रीजगन्नाथतत्त्वं केवलं धार्मिकभावनायाः विषयः न, किन्तु दर्शनशास्त्रस्य, धर्ममीमांसायाः, तत्त्वमीमांसायाः, सांस्कृतिकाध्ययनस्य च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अनुसन्धानविषयः ।

श्रीक्षेत्रसुधानिधिः नाम संस्कृतमहाकाव्यं श्रीजगन्नाथसंस्कृतेः, श्रीक्षेत्रमहिम्नः, श्रीमन्दिरपरम्परायाः, ऐतिहासिकप्रसङ्गानां, दार्शनिकतत्त्वानां, भक्तिसाधनायाः, मोक्षमार्गस्य च समन्वितप्रतिपादकं विशिष्टं काव्यमस्ति । अस्मिन् काव्ये कविना श्रीजगन्नाथस्य स्वरूपं केवलं देवतारूपेण न निरूपितम्, अपि तु वेदान्तप्रतिपाद्यपरब्रह्मरूपेण, प्रणववाच्यरूपेण, दारुब्रह्मरूपेण, सर्वमतसमन्वयात्मकविश्वचैतन्यरूपेण च प्रतिपादितम् । काव्यस्य प्रारम्भ एव-

“वेदान्तसूत्रमधुगोलकनेत्रयुग्मं

वेदात्मकं प्रणववाच्यहरि स्मरामि । ”

इति पद्येन कविः श्रीजगन्नाथं वेदान्तप्रतिपाद्यं प्रणवस्वरूपं परब्रह्मत्वेन प्रतिष्ठापयति । एषा दृष्टिः सामान्यभक्तिकाव्येषु विरला दृश्यते ।

एवमेव काव्ये श्रीजगन्नाथस्य “सकलमतपरं सर्वतन्त्रं स्वतन्त्रम्” इत्युक्त्या तस्य सार्वभौमिकं स्वरूपं प्रतिपादितम् । अयं सिद्धान्तः भारतीयदर्शनस्य समन्वयपरम्परां पुष्पाति । अत्र भगवान् न केवलं विष्णुः, न केवलं शिवः, न केवलं शक्तिः, किन्तु सर्वदर्शनानां परमार्थतत्त्वस्य मूर्तिमदभिव्यक्तिरिति प्रतिपाद्यते ।

तथैव श्रीक्षेत्रसुधानिधौ श्रीमन्दिरस्य वर्णनं केवलं स्थापत्यवैभवस्य चित्रणं न, अपि तु प्रत्येकं देवालयं, प्रत्येकः संस्कारः, प्रत्येकः उत्सवः, प्रत्येकं तीर्थं च आध्यात्मिकदृष्ट्या विवेचितम् । विमलादेव्याः शक्तितत्त्वम्, दारुब्रह्मणः रहस्यम्, नीलचक्रस्य ब्रह्माण्डीयप्रतीकत्वम्, महाप्रसादस्य समतादर्शनम्, पतितपावनमूर्तेः विश्वबन्धुत्वम्-एतानि सर्वाणि विषयाणि दार्शनिकदृष्ट्या विश्लेषणीयानि भवन्ति ।

यद्यपि श्रीजगन्नाथविषये बहवः ग्रन्थाः, शोधप्रबन्धाः, लेखाश्च उपलब्धाः सन्ति, तथापि श्रीक्षेत्रसुधानिधेः दार्शनिकस्वरूपस्य सम्यक्, समालोचनात्मकं, तुलनात्मकं च अनुसन्धानं अद्यावधि न दृश्यते । विशेषतः वेदान्तदृष्ट्या, तत्त्वमीमांसादृष्ट्या, सर्वमतसमन्वयदृष्ट्या, शक्तिवैष्णवसम्बन्धदृष्ट्या, दारुब्रह्मतत्त्वदृष्ट्या च अस्य काव्यस्य विश्लेषणं न पर्याप्तरूपेण सम्पन्नम् । अतः अस्य शोधस्य आवश्यकता स्वयमेव सुस्पष्टा भवति ।

अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रमुखोद्देशः श्रीक्षेत्रसुधानिधौ प्रतिपादितस्य जगन्नाथतत्त्वस्य दार्शनिकस्वरूपस्य सम्यगनुशीलनं कर्तुम् । अस्मिन् अनुसन्धाने वेद, उपनिषदः, ब्रह्मसूत्रम्, भगवद्गीता, पुराणानि, आगमाः, तन्त्रग्रन्थाः तथा भारतीयदर्शनपरम्परायाः प्रमुखाचार्याणां सिद्धान्ताः आधारभूतत्वेन स्वीकृताः भविष्यन्ति । तेषां प्रकाशे श्रीक्षेत्रसुधानिधेः प्रतिपाद्यतत्त्वानां समालोचनात्मकं परीक्षणं क्रियते ।

अन्ततः एषः शोधप्रबन्धः केवलं काव्यविश्लेषणरूपेण न भविष्यति, अपि तु श्रीजगन्नाथतत्त्वस्य सार्वभौमिकं, दार्शनिकं, सांस्कृतिकं, आध्यात्मिकं च स्वरूपं प्रकाशयन् भारतीयदर्शनसाहित्ये नूतनं योगदानं दास्यतीति विश्वासः ।

२. समस्याविषयः

यद्यपि जगन्नाथसंस्कृतौ बहवः ग्रन्थाः सन्ति, तथापि श्रीक्षेत्रसुधानिधेः दार्शनिकस्वरूपस्य व्यवस्थितं शोधकार्यं न दृश्यते । विशेषतः-

- जगन्नाथस्य ब्रह्मस्वरूपम् ।
- दारुब्रह्मतत्त्वम् ।
- वेदान्तदृष्ट्या जगन्नाथः ।

- शाक्त-शैव-वैष्णवसमन्वयः ।
- भक्तेर्मोक्षस्य च स्वरूपम् ।
- इत्येते विषयाः अद्यापि सम्यगनुसन्धेयाः ।

३. शोधस्य उद्देश्याः

१. श्रीक्षेत्रसुधानिधौ प्रतिपादितस्य जगन्नाथतत्त्वस्य विश्लेषणम् ।
२. वेदान्तदृष्ट्या जगन्नाथस्य ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः ।
३. दारुब्रह्मणः दार्शनिकमहत्त्वस्य विवेचनम् ।
४. शाक्त-वैष्णव-शैव-तान्त्रिकसमन्वयस्य परीक्षणम् ।
५. भक्तिमोक्षयोः तात्त्विकस्वरूपस्य विवेचनम् ।
६. भारतीयदर्शनपरम्परायां अस्य काव्यस्य योगदाननिर्णयः ।

४. शोधप्रश्नाः

- किं जगन्नाथः परब्रह्मस्वरूपः?
- दारुब्रह्मशब्दस्य दार्शनिकार्थः कः?
- कथं वेदान्तस्य प्रतिपादनं काव्ये दृश्यते?
- कथं शक्तितत्त्वं वैष्णवतत्त्वेन सह समन्वितम्?
- मोक्षस्य स्वरूपं किम्?

५. शोधपद्धतिः

- विश्लेषणात्मकपद्धतिः
- तुलनात्मकपद्धतिः
- दार्शनिकपद्धतिः
- ग्रन्थानुशीलनम्
- प्रमाणविश्लेषणम्

अध्यायविभागः

प्रथमोऽध्यायः

जगन्नाथसंस्कृतेः ऐतिहासिकदार्शनिकपृष्ठभूमिः

- भारतीयदर्शनस्य स्वरूपम्
- जगन्नाथसंस्कृतेः विकासः

- श्रीक्षेत्रस्य महत्त्वम्

- श्रीक्षेत्रसुधानिधेः परिचयः

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीक्षेत्रसुधानिधेः काव्यस्वरूपम्

- ग्रन्थकर्तुः परिचयः

- काव्यरचना

- छन्दः

- भाषा

- अलङ्काराः

- काव्यस्य वैशिष्ट्यम्

तृतीयोऽध्यायः

श्रीक्षेत्रसुधानिधौ प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वम्

- वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्म

- प्रणवतत्त्वम्

- दारुब्रह्म

- पुरुषोत्तमतत्त्वम्

- परमात्मस्वरूपम्

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीक्षेत्रसुधानिधौ प्रतिपादितं जगन्नाथदर्शनम्

- जगन्नाथः परब्रह्म

- सर्वमतसमन्वयः

- शैववैष्णवसमन्वयः

- शाक्तवैष्णवसमन्वयः

- तन्त्रवैष्णवसमन्वयः

- जगन्नाथस्य विश्वरूपम्

पञ्चमोऽध्यायः

श्रीक्षेत्रसुधानिधौ भक्तिमोक्षतत्त्वम्

- भक्तिस्वरूपम्

- उपासनातत्त्वम्

- महाप्रसादतत्त्वम्

- मोक्षतत्त्वम्

- लोकमङ्गलदृष्टिः

षष्ठोऽध्यायः

श्रीक्षेत्रसुधानिधेः दार्शनिकसमालोचनम्

- अद्वैतदृष्ट्या समीक्षा
- विशिष्टाद्वैतदृष्ट्या समीक्षा
- द्वैतदृष्ट्या समीक्षा
- शाक्तदृष्ट्या समीक्षा
- तन्त्रदृष्ट्या समीक्षा
- आधुनिकदृष्ट्या मूल्याङ्कनम्

उपसंहारः

- शोधस्य निष्कर्षाः
- नवीनोपलब्धयः
- भाविशोधस्य सम्भावनाः

अपेक्षितस्रोतांसि

मूलग्रन्थाः

- श्रीक्षेत्रसुधानिधिः
- ऋग्वेदः
- उपनिषदः
- ब्रह्मसूत्रम्
- भगवद्गीता
- श्रीमद्भागवतम्
- स्कन्दपुराणम् (पुरुषोत्तममाहात्म्यम्)
- ब्रह्मपुराणम्
- नीलाद्रिमहोदयः
- कपिलसंहिता
- तन्त्रग्रन्थाः
- पाञ्चरात्रागमाः

सहायकग्रन्थाः

- शाङ्करभाष्यम्
- श्रीभाष्यम्
- मध्वभाष्यम्
- आधुनिकजगन्नाथशोधग्रन्थाः

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com
Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan
SJSV,Puri

——
Shrikshetrasudhanidhi Jagannathatattvam- Darshanika Samalochanatmaka
Shodhaprarupyam
pdf was typeset on August 19, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

